

В. Б. ФРИДРАК
ІМЕННИКИ-ЗРОЩЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед складних слів сучасної української мови можна виділити невелику, але досить цікаву групу. Це так звані зрощення, перша частина яких — дієслово наказового способу, а друга — іменникова основа: *болиголов, голиборода, запридух, крутивус, шибайголова* та ін. Утворення складних слів відоме слов'янським мовам здавна. Згадаймо хоча б спільнослов'янські імена *Борислав, Будимир, Мстислав, Володимир* та широке використання назв цього типу в фольклорі:

Ой, глянь, дівчино, крізь калач,
карими очима та й заплач,
бо іде твій *розмай-коса, загуби-краса*, —

співається в старовинній весільній пісні. Народні ігри носять назви *горидуб, верниголова*. Промовистість таких зрощень використовується у загадках: Біжить *обходисвітка*, з шумом крутить *кормилюда* руки. Кмітливці мають одразу збагнути: *обходисвітка* — це вода, а *кормилюд* — млин на ній. Кількість іменників цієї словотворчої моделі з часом не зростає, а, навпаки, зменшується. Словник української мови в 11-ти томах (далі СУМ), що не містить власних назв, фіксує лише 62 таких зрощення. Засвідчені апелятиви даного типу — це народні назви рослин (*болиголов, держидерево*), птахів (*горихвіст, крутиголова*), комах (*бурчимуха*), хвороб (*порикожка*), явищ природи (*вернивода* — вир, *розливвода* — повінь, *вирвихвіст* — багнука на дорозі), вони служать для називання ігор (*горидуб*), свят (*палікопа*), жартівливої характеристики трунків (*запридух*) та ін. Проте найпоширенішою групою є назви осіб. Починаючи від означення ремесла, роду занять (*лічозір*) звичок, уподобань, зовнішніх ознак людини (*вертиголова, скализуб, перебийніс*) і аж до глумливої, дошкульної характеристики (*варивода, зірвиголова, пройдисвіт, гонивітер*). При всій поетичності таких народних термінів, як *нечувітер, перекотиполе, вернисонце*, майже завжди можна простежити причину вживання слова, що походить із словосполучення. СУМ при тлумаченні таких слів часто робить натяк на мотивацію назви-характеристики: **горихвістка**. Невеликий співочий птах родини дроздів з жовтогарячим хвостом; **перекотиполе**. Трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння.

З численної групи зрощень у Словнику Б. Грінченка — казкових персонажів у СУМ потрапило лише ім'я *Котигорошок*, оскільки в сучасній українській мові за ним закріпилося жартівливе значення: людина невисока на зріст, коротун. Саме про свого невеличкого, але відданого побратима Івана згадує тяжкопоранений герой оповідання М. Коцюбинського «Дорогою ціною»: «Остапові згадався *котигорошок*. — Хіба я боюсь смерті? — чув він його ципиний голос». Цитата ця помилково використана в словнику для ілюстрації першого значення слова — казковий персонаж незвичайної сили. Позбавленим будь-якого казкового ореола в сучасній українській мові виступає *крутивус*. Це вже просто франт, чепурун з хвацько закрученими вусами.

Особливий інтерес становлять сповнені експресії зрощення на означення особи. Як правило, вони характеризують її негативно: *варивода* — це вередун, *дурисвіт* — шахрай, *зайдиголова* — неврівноважена, нерозсудлива людина, *крутихвіст* — крутій; *загнибіда* — скнара, *пришийхвіст* — підлабузник, *неминайкорчма* — п'яниця. Проте є слова, перейняті чи не симпатією до об'єкта називання. Такими виявляються зрощення *зірвиголова, урвиголова, шибайголова* — смілива, відчайдушна людина, зухвалець, який ніколи нічого не боїться, ні перед чим не зупиняється. Трапляється, що в одному слові поєднується як негативне значення, так і стилістично нейтральне. *Пройдисвіт* означає і хитру, пролазливу, спритну у своїх вчинках людину, і бродягу без постійного місця проживання, сталого заняття та ін. Для зрощень на означення особи характерне поєднання слів, у звичайних обставинах несполучних: *палівода, бурлиголова, зайдисвіт, печихвіст* та ін. Слова

конюшину і братки. Але є ще інше значення — приворотень, чарівна трава, яка нерідко спричинялась і до смерті коханого. Це друге значення, очевидно, мотивується словом *труїти*, але, переплівшись з наведеними вище, а також зафіксованими в Словнику Б. Грінченка словами *тризілля*, *троєзілля*, *трьохзілля*, назва втратила ту вирішальну рису, яка саме дозволила іншу отруйну рослину називати *болиголов*, овода — *бурчимуха*, а дятла — *клюйдерев* або *клюйдуб*. Цікаво, що одна з рослин, які в народі зуться *тройзіллям*, має характерні два (не три) великі листки при основі стебла, через що носить термін любки *дволистої*. Змінена до невпізнання ботанічна назва *драпустан* виявляє свою приналежність до розглядуваної словотворчої моделі лише завдяки своєму «двійникові» *штанодран*, тобто рослина, яка дряпає, дере одяг.

З другого боку, можна відзначити своєрідний випадок «вирівнювання» складного слова іншого словотворчого типу щодо цієї моделі. Неясний елемент у слові *шелихвіст* виявляється спотвореним *шило-*. Як відзначає СУМ, перше значення слова *шелихвіст* те саме, що і у *шилохвіст*, тобто птах родини качиних, що має видовжений тулуб з голчастим хвостом. Можливо, причини такого «вирівнювання» криються в семантиці, характерній для зрощень з дієсловом наказового способу в першій частині. Пор. у СУМі:

ТЯСОГУЗКА. 1. Невеликий птах ряду горобиних з довгим рухливим хвостом.
2. *перен., розм.* Про вертляву, несерйозну жінку.

ШЕЛИХВІСТ, *розм.* 1. Те саме, що шилохвіст.
2. *перен.* Пуста, нерозсудлива, легковажна людина.

Як свідчить Словник Б. Грінченка, слова *дурисвіт* і *дурилюд*, крім загальновідомого значення, також уживалися як назви птахів.

З багатого колись арсеналу іменників, що брали участь у творенні подібних зрощень (наведемо для прикладу прізвища *Помагаїзайко*, *Морикишика*, *Покиньчереда*, навіть *Недойдипетра*), до нас дійшла обмежена кількість (за СУМом їх 27). Найпродуктивнішими іменниковими основами для даного типу є **ГОЛОВ** (*болиголов*, *зайдиголов*, *закрутиголова*, *зірвиголова*, *крутиголовка*, *пробийголова*, *урвиголова*, *шибайголова*, а також прислівник *суньголова*), **ХВІСТ** (*вертихвіст*, *вертихвістка*, *горихвіст*, *дерихвіст*, *крутихвіст*, *крутихвістка*, *трясихвіст*, *трясихвістка*), **СВІТ** (*дурисвіт*, *дурисвітка*, *дурисвітство*, *обходисвіт*, *обходисвітка*, *палисвіт*, *пройдисвіт*, *пройдисвітка*), **ВОД** (*варивода*, *нерозливвода*, *паливода*, *розливвода*). Додамо до цього списку ще зафіксовані у Словнику Б. Грінченка *вертиголов*, *вертиголова*, *заверниголова*, *крутоголов*, *крутоголовач*, *крутоголовець*, *крутоголовчики*; *вирвихвіст*, *горихвіст*, *задерихвіст*, *запалихвіст*, *палихвіст*, *пришийхвіст*; *заведисвіток*, *зайдисвіт*; *вернивода*. Проте більшість іменникових основ зустрілася 1—2 рази: *ломикамін*, *ломиніс*, *перебийніс*, *голиборода*, *вертипорох*, *перекотиполе*, *покотиполе* та ін.

У творенні складних слів з дієсловом наказового способу в першій частині беруть участь іменники всіх трьох родів: чоловічого (*нечуйвітер*), жіночого (*загнибіда*) і середнього (*держидерево*). Проте доля їх у таких зрощеннях різна. Основи іменників середнього роду, як правило, передають його і складному слову: *поле-перекотиполе*, *сонце-вертисонце*.

Іноді ж при утворенні іменникове закінчення зрощення усікається, і тоді слово належить до чоловічого роду: *болибрюх*, *лизоблюд*, *тройзіль*, *Дериболот*, *Трипуз*. Усічення закінчень і перехід у розряд чоловічого роду характерні і для основ іменників жіночого роду: *болиголов*, *лічозір*, *моримух*, *Деришкур*, *Мастикаш*. Подеколи перехід здійснюється і без усічення: *розмайкоса*, *голиборода*, *держиморда*, *неминайкорчма* та ін. Більшість же основ іменників жіночого роду бере участь у творенні зрощень спільного роду: *варивода*, *загнибіда*, *шибайголова* та ін.

У випадку, коли першим компонентом виступає перехідне дієслово, зрідка трапляється заміна в іменниковій частині називного відмінка чоловічого роду на знахідний. При *Ловидух*

є *запридуха*, при *Молибог* — *Хвалибога*. Аналогією до поширених на Україні імен і прізвищ, очевидно, пояснюється перетворення *Котигорошок* на *Котигорошко*, *Товчигречка* на *Товчигречко* та ін. Значна частина слів цієї моделі має морфологічні варіанти, але функції їх різні. Одні з них, змінюючи лише рід зрощення, нічого нового не вносять у зміст (*моримух* і *моримуха*, *трясихвіст* і *трясихвістка*), інші покликані називати осіб протилежної статі (*обходисвіт* і *обходисвітка*), інші різняться семантикою (*запридух* — дуже міцна горілка, а *запридуха* — тютюн надзвичайної міцності). Крім того, існують змішані типи. Так, якщо перше значення слова *крутихвістка* співвідносне з *крутихвіст* (тобто «крутійка, хитрунка»), то друге — «легковажна жінка, дівчина» — з'являється лише у варіанті жіночого роду.

На відміну від слів *крутивусик*, *трясогузочка* і подібних *крутиголова* вже не має того значення, що *крутиголова*, тобто той або та, хто крутить іншим голови, морочить інших. Воно означає пташку родини дятлових, а *крутиголовчики* — рослину. Слова *дерилюдок*, *заведисвіток* мають суфікс зменшено-пестливого значення. У творенні зрощень розглядуваного структурного типу беруть участь переважно перехідні дієслова: *варити-вариво*, *голити-голиборода*, *трясти-трясихвіст*. Іменникова частина при цьому називає, як правило, об'єкт дії. Проте якщо у словах *вертипорох* або *покотигорошок* це так, то у зрощеннях *вертиголова*, *вертихвістка* і подібних іменникова частина означає знаряддя дії, а у *покотиполе* — місце, по якому щось котиться. СУМ не фіксує у дієсловах *кадити* значення перехідності. Однак прізвище *Кадигрїб*, що походить від зневажливого прізвиська священика, свідчить, що воно перехідне. Серед зрощень, в основі яких лежить неперехідне дієслово, слід назвати *горидуб*, *свербивус*, *бурчимуха*, прізвиська *Помагайзайко*, *Шумиво* та ін. Іменникова частина в них нагадує звертання, причому зрідка вживається, як у випадку *Помагайзайко*, клична форма. Цікаво відзначити, що у слові *розлийвода* (повінь) дієслівний компонент трансформується не в *розлити*, а, скоріше, в *розлитися*. Тут маємо справу з, так би мовити, екзотичним випадком, коли в основу і зрощення лягло дієслово з часткою *-ся*. Утворене ж за цією самою моделлю присудкове слово *нерозлийвода* можна перетворити в словосполучення «не *розлити* кого-небудь водою», тобто «завжди бувають разом, ніколи не розлучаються хто-небудь з кимсь». У розглядуваних складних словах виступає наказовий спосіб дієслова як недоконаного, так і доконаного виду. Поруч із *обходисвіт* і *обходисвітка* виступає *зайдиголова*, *пройдисвіт*, а також прізвище *Недойдинетра*. Як і іменниковий, дієслівний компонент у зрощеннях цього типу має значну потенційну валентність. Деякі з них дають по 4 і навіть 5 складних слів. Це, зокрема, такі, які *верни* → *верниголова*, *вернидуб*, *вернигора*, *вернисонце*, *верниволя*, *пали* → *паливода*, *паликопа*, *палисвіт*, *палихвіст*, *три* → *Тригуб*, *Трипуз*, *Триус*, *Триголова*. Звертає увагу й те, що одні елементи входять до складу як загальних, так і власних назв. Дієслівний компонент *дери-*, наприклад, дає апелятиви *дерилюд*, *дерихвіст* і прізвиська *Деримуха*, *Дериведмідь*. У реєстрі запорізького війська Богдана Хмельницького наводяться особові назви *Дериболот* і *Дерипаска*. Ми вже згадували, що персонаж роману К. Гордієнка «Дівчина під яблунею» зветься *Деришкур*, можливо, існував і омонімічний цьому прізвиську апелятив, адже є *шкуродер*. Інші ж дієслівні основи були продуктивними лише при творенні прізвиськ: *Мастикаш* і *Мастиголова*, *Лутириба* і *Лупиніс*, *Покиньюборода* і *Покиньючереда*, *Підпригора* і *Підприбаишта* тощо.

У складних словах виступають однокореневі дієслівні частини, ускладнені префіксами: *Куйбіда* і *Підкуймуха*, *Майборода* і *Розмайкаса*, *Займидорога* і *Переймибіда*. Іноді префікс майже нічого нового не вносить у семантику зрощення. *Крутиголова* тлумачиться у СУМі як «той або та, хто крутить іншим голови, морочить інших», *закрутиголова* — як «непутяща людина». *Урвиголова* в основному своєму значенні відповідає слову *зірвиголова* (в СУМі тлумачиться за формулою «Те саме, що...»), крім того, виділяється відтінок «бешкетник», що різнить його від значення *зірвиголова*. *Покотиполе* і *перекотиполе* означають одну і ту саму рослину. В інших випадках семантика префікса значно перекривається одержаним унаслідок композиції результатом. *Дерихвостом* називають хвалька, задерія і жевжика, а *дати задерихвоста* означає вже «стрімголов утекти». Подеколи дієслівні основи різняться ще і заперечною часткою *не*: *Роздайбіда* і *Недайборица*, *Пробийголова*, *Перебийніс*, *Убийвовк*,

Убийкінь і Пебийголова.

Досліджувані іменники вступають у синонімічні відносини. Як правило, синонімами стають зрощення, утворені з одних і тих самих елементів, але в зворотному порядку їх розташування: *скализуб і зубоскал, лизоблюд і блюдолиз, моримуха і мухомор*. Проте якщо *ломикамінь* — рослина, то *каменолом* — каменяр. *Крутиголова* означає крутія, людину, яка морочить інших, а наведене у Словнику Б. Грінченка *головокрут* має 2 значення: запаморочення голови і ботанічна назва. Українським зрощенням нерідко відповідають російські обернені утворення: *голиборода* — *брадобрей*, *лічозір* — *звездочет*, *мелимука* — *мукомол*.

При творенні досліджуваних складних слів використовуються синонімічні основи як дієслова, так і іменника: *вертихвіст і крутихвіст, скализуб і щиро зуб, горицвіт і гориквіт, трясогузка і трясихвіст*. Проте синонімами виявляються і такі зрощення, один елемент яких спільний, а другий виражений основами, звичайно не синонімічними: та сама пташка називається *горихвіст, запалихвіст, дрижихвіст*. Прізвища *Тягнибок і Хилобік*, очевидно, виникли з прізвиська людини з помітною вадою статури, проте дієслова *тягнути і хилити* аж ніяк не можна вважати синонімами. Зрощення на означення особи утворюють довгі синонімічні ряди. Легковажну, нерозсудливу людину ми називаємо *вертипорох, вертихвіст, зайдиголова, гонивітер, печихвіст*; схильну до шахрайства, авантюризму — *дурисвіт, пройдисвіт, зайдисвіт, дурилюд, крутихвіст*; відчайдушно сміливу — *зірвиголова, бурлиголова, пробийголова, урвиголова, урвипола, шибайголова, паливода, палисвіт*.

Легкістю заміни елементів зрощення, гадаємо, пояснюється виникнення синонімічних назв рослини — *свербигуз і свербивус*. Перша з них підтримується іншою ботанічною назвою, зафіксованою у Словнику Б. Грінченка, — *стулигуз*. Друга ж, очевидно, утворилася завдяки фонетичній близькості і навіть закріпилася як прізвище. Незрозумілий компонент у слові *прудивус* (адже не можна уявити словосполучення *пруд йти вуса*) покликав до життя наведену в тому ж словнику форму *продайвус* з дещо відмінним, щоправда, значенням. Воно вже означає не вусаня, а учня-переростка, який має вуса. Що ж до абсолютних синонімів *прудивус і крутивус*, то їх фонетична близькість очевидна. Народна етимологія змінила однокомпонентне слово *простирадло* на псевдозрощення *простирядно*.

Іменники розглядуваної моделі, як і складні слова взагалі, часто мають «усічені» варіанти, що зручніші у вжитку. Поруч з *крутихвіст* виступає *крутій*, з *пришийхвіст* — *прихвостень*, з *пробийголова* — *пробишака*, з *палікопа* — *палій*. Слово *лускогоріх* у значенні птаха має синонім *горіхівка*, а як щипчики для розчавлювання горіхів — *лускач*.

Про зв'язок зрощень з дієсловом наказового способу в першій частині з словосполученнями свідчить досить часто написання їх у Словнику Б. Грінченка через дефіс: *клюй-дерево, не-минай-корчма, приший-хвіст* тощо. Ніякої системи при цьому не простежується. Поруч з *бурлиголова і пробий-голова* зустрічаємо *вертиголова, урвиголова і шибайголова*, поряд з *нечуй-вітер* — *боривітер і гонивітер*. У СУМі ж з дефісним написанням подано лише *розмай-коса*. Проте обґрунтувати це важко. Заважало, мабуть, традиційне вживання слова *розмай* як постійної прикладки: «Гаю ти мій, гаю, Червеню-розмаю, Хто про милого розкаже — Стану, розпитаю» (А. Малишко); «До землі нахилилися *розмай-віти*, зігріті щедротами дня» (І. Ле). Однак, хоч джерело спільне (дієслово *розмаяти*), але в зрощенні воно використовується в своєму нормальному значенні, тоді як в іншому випадку — в функції іменника означає щось буйне, пишне. На наш погляд, правопис слова *розмай-коса* не повинен різнитися від написання інших складних слів того ж типу, тобто дефіс у ньому зайвий.

Складні іменники досліджуваної групи переважно мають один наголос (винятки: *котигорошок, перекотіполе, покотіполе, крутибус* і, звичайно, *розмай-коса*). Характерною особливістю цих зрощень є те, що наголос у них, як правило, падає на дієслівний компонент: *варіввода, вірвихвіст, обходисвіт, розлійвода* тощо. Проте деякі складні слова цієї моделі в сучасній українській мові вимовляються з наголосом на іменниковій частині (у СУМі їх 16, тобто близько 26%). При цьому слід відзначити, що одні й ті самі дієслівні елементи можуть

бути то наголошеними, то ні: *вертипóрох* поруч з наведеними у Словнику Б. Грінченка *верти́голов* і *верти́голова*, *крутиголова* поряд з *крутиголовка* та ін. Словник Б. Грінченка послідовніше підтримує тенденцію до наголошення дієслівної частини, там ми знаходимо *горю́-дуб*, *сверби́гуз*, *скалі́зуб*, тоді як у СУМі *гориду́б*, *свербиву́с*, *свербигу́з* і *скализу́б*.

Розглянута модель використовується і при утворенні слів інших частин мови. Очевидно, за аналогією до *стрімголов*, *сторчголов* утворено прислівник *суньголов*. Прислівник *простибіг* зазнав усічення до форми *простибі*, так само, як і вигук, що часто виступає у функції присудка, *спасибі*. У той же час виникли вторинні іменникові значення цих слів: *простибі* виступає діалектною назвою милостині, *спасибі* ж означає подяку:

Рукам, що цей узор любовно вишивали...,
Спасибі хай летить над Волгу повноводу
(М. Рильський).